

A magyar nők termékenységének alakulása közgazdasági elméletek szemszögéből

© VARGA Beatrix

Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Miskolc

stbea@uni-miskolc.hu

A Földet fenyegető veszélyek egyik nagy csoportja demográfiai jellegű. A gazdasági szempontból élenjáró és az elmaradott területek különböző problémákkal küzdenek, ugyanis addig, amíg a fejletlen, illetve fejlődő régiók az ellenőrizhetetlen túlnépesedés állapotába kerültek, a fejlett régióknak, a népesség természetes fogyásával, az elöregedés tényével kell szembe nézniük. A népesség fejlődésnek, a termékenységnek, illetve ezek gazdasági hatásainak a vizsgálata kezdetektől fogva kitüntetett területe a közgazdasági elméleteknek.

Merkantilisa, fiziokrata elméletek

A merkantilisták a népesség növekedésében látták a fejlődés kulcsát. A nagy és növekvő népességet a gazdaság legfontosabb tényezőjének, a nemzet legnagyobb tökéjének tekintették. Véleményük szerint a népesség gyarapodása egyrészt biztosítja a háborúhoz, a gyarmatok szerzéséhez szükséges katonaságot, másrészt növeli az adófizetők, és a termelésben résztvevők számát. A termelés bővülése következtében nagyobb mennyiségű terméket lehet külföldön értékesíteni, mely szintén hozzájárul az ország gazdagságának növekedéséhez. Ennek az elméletnek a megvalósulása érdekében Franciaországban Jean-Baptiste Colbert, XIV. Lajos pénzügyminisztere adómentességet rendelt el a fiatal házasok számára.

A fiziokraták úgy vélték, hogy a gazdaság növekedése a népesség gyarapodásával jár együtt. A termelés, a létfenntartáshoz szükséges javak előállítása, a megművelt földterületek nagysága a népesség számától függő változóként szerepelt elméletükben. A túlnépesedés problémáját segélyezéssel, gyarmatok szerzésével, és a házasságkötési kor felemelésével kívánták megoldani (Polónyi, 2002).

A XVIII. század második felében a Habsburg kormányzat népesedéspolitikájának középpontjában is a populacionista elvek álltak. Elsősorban nagyhatalmi érdekekből a népesség növelése volt a fő cél, de ez nem azt jelentette, hogy a népességnövekedés veszélyeit ne látták volna a Monarchia politikusai. A fiziokrata megközelítés értelmében a népesség növelését a mezőgazdaság fejlesztésén illetve a jobbágyvédelmen keresztül kívánták elérni (Óri, 2003).

Klasszikus közgazdaságtani elméletek

A népesedési kérdések a klasszikus közgazdaságtan egyik képviselője, Malthus (Semlyén, 1982:61-214)¹ munkája nyomán kerültek a közérdeklődés középpontjába. Malthus megkérdőjelezte azt a korábban általánosan elfogadott véleményt, hogy a népességnövekedés pozitív hatással van egy ország gazdaságára. Malthus szerint szabályozatlan feltételek mellett nincs összhang a népességnövekedés által támasztott szükségletek és a létfenntartási (élelmezési) javak termelése között. Véleménye szerint a népesség növekedési üteme gyorsabb, mint a létfenntartási javak növekedése. „*A népesség mértani haladvány arányában növekszik, míg az élelmiszerek számtani haladvány arányában.*” (Heller, 1937:342) Ha a népesség szűkében van az élelmiszereknek, akkor nő a halandóság, és így magától helyreáll az egyensúly. A krízishelyzetek elkerülési módját a népességkorlátozásban látta. Malthus heves vitákat váltott ki azzal a véleményével, hogy a népességkorlátozás közvetlen eszközének tekintette az éhínségeket, a járványokat és a háborúkat² is. Malthus munkásságának úttörő jellege abban is megnyilvánult, hogy tényleges összefüggéseket tételezett a gazdasági-társadalmi események és a termékenység alakulása között, valamint igyekezett érvelve magyarázatot adni az általa megfigyelt jelenségekre.

Malthus tana mély hatást gyakorolt a közgazdaságtan fejlődésére. A mezőgazdasági területeken a csökkenő hozamok elvét vallotta Ricardo. Fogalmazása szerint a termelés üteme nagyobb ugyan a népesség szaporodásánál, de nem tartósan, mert a föld mennyiségileg korlátozott. A népesség növekedésével egyre rosszabb földterületek is művelés alá kerülnek, s a föld csökkenő hozadékából vezette le a csökkenő profitrátát. Súlyos problémának tekintette a bérek emelését, mert véleménye szerint az, a népesség növekedéséhez, és újabb, rosszabb minőségű földeknek a termelésbe való bevonásához vezetne, aminek hatására emelkednének az élelmiszerárak, és újabb béremelést tenne szükségessé. Úgy vélte, hogy ha a népesség növekedése meghaladja a gazdaság növekedését, akkor a munkabért csökkenteni kell, és elő kell idézni a lakosság szaporodásának csökkenését.

Itt mindenképpen meg kell jegyezni, hogy Ricardo csökkenő hozamok logikájának Európa gazdasági és társadalmi fejlődése sokszor ellentmondott, ugyanis a történelem folyamán nem egyszer az elnéptelenedett területek benépesítése jelentette a gazdasági fellendülés zálogát. Mindezt figyelembe véve inkább a közgazdaságtan atyjának, Smith véleményével érthetünk egyet, aki szerint egy nemzet gazdagságát a munkamegosztás és a piac nagysága befolyásolja, és a társadalom szervezettsége mind a népesség nagyságától, mind pedig a területegységre számított értékétől függ, és annak növekedése serkentőleg hat a gazdaságra. Smith-szel kapcsolatban mindenképpen meg kell említeni, hogy a családalapításra is vonatkoztathatjuk láthatatlan kézzel szülő híres állítását, miszerint „...minden egyén... általában nem a közösség érdekét akarja előmozdítani...csak saját nyereségét keresi” (Samuelson & Nordhaus, 1992:1078).

¹ Malthus, T. R. (1766-1834) angol közgazdász, demográfus, lelkes. Fő műve: *An Essay on the Principle of Population as It Affects the Future Improvement of Society*.

² A Római Klub megbízásából született Világmodellekben visszaköszöntek Malthus nézetei.

Neoklasszikus közgazdaságtani elméletek

A neoklasszikus elmélet művelői a gazdaság összefüggéseit a fogyasztás oldaláról igyekeztek megközelíteni. Az érték az ő felfogásukban a fogyasztó szubjektív értékítélete, azt fejezi ki, hogy mennyire van szükségletének kielégítésében valamely jószágfajta egy-egy egységére utalva. A fogyasztó hajlandó a jószágokat egymással helyettesíteni, valamint szereti a változatosságot, azaz jobban kedveli a többféle jószágot együtt, mint a specializált fogyasztást. Egy jószág fogyasztását egyoldalúan növelve, a hasznosságérzet ugyan nő, de ez a javulás egyre kisebb mértékű, és minél nagyobb készlet áll a jószágból rendelkezésre, annál kisebb. A szükségletek nem elszigetelten állnak egymás mellett, hanem mindig az összes szükségletek egyidejű figyelembevételével kívánja azokat minél magasabb szinten kielégíteni. Marshall a népesség növekedésével foglalkozó munkájában kifejti, hogy a parasztok a hagyományos mezőgazdasági területeken, ahol a föld szűkösen áll rendelkezésre, a családjuk nagyságát mesterségesen korlátozzák, és a fiatalabb fiúgyermeket visszatartják a házasságtól. Így közel változatlan szinten tartják a népesség számát, szemben Amerikával, ahol a föld bőségesen áll rendelkezésre, és a népesség gyors növekedése tapasztalható. Marshall megállapításai Magyarországon is igazolódtak, ugyanis a XX. század első évtizedében, a magyarországi demográfiai átmenet kezdeti szakaszának egyik sajátossága az volt, hogy nemzetközi viszonylatban a parasztság gyermekszáma igen korán kezdett el csökkenni (Andorka, 1987:273). A termékenység ott csökkent a leggyorsabban, ahol a földbirtok-koncentráció viszonylag kisebb volt, ugyanis a kis- illetve törpebirtokos családok esetében örökösödés után a földterület felparcellázása valamennyi gyermek elszegényedéséhez vezetett.

Leibenstein termékenységi elmélete

Leibenstein (Robinson, 1997), a termékenység közgazdasági elméletének egyik legfontosabb képviselője, abból indult ki, hogy a családok mérlegelik az „n.” gyermek megszületésével járó előnyöket és hátrányokat. A gyermek egyrészt fogyasztási hasznot képvisel azáltal, hogy a szülei számára örömök forrása, másrészt jövedelmi hasznot is jelent, mert amikor munkaképesé válik, akkor vagy a saját keresetével, vagy a családi gazdaságban végzett munkájával hozzájárul a háztartás jövedelméhez. Ezen kívül azáltal, hogy a gyermek potenciális támasza lehet a szülőknek öregkorukban, egy biztonsági hasznot is megtestesít. A gyermekvállalás hasznával szemben közvetlen és közvetett költségeket különböztetett meg. A közvetlen költségekhez a táplálkozás, a ruházkodás, és az egyéb nevelési és létfenntartási költségeket sorolta, a közvetett költségek közé pedig, a szülőknek a gyermek gondozása miatti elmaradó hasznát. Mivel a különböző paritású gyermekeknél mind a haszon, mind a költség eltérő, a szülők minden egyes következő gyermek esetében összevetik a várható hasznokat és költségeket. Mindemellett hangsúlyozta, hogy a családalapításra és a gyermekszámra vonatkozóan nagyon erős társadalmi normák is hatnak, ezért a családok gyermekszámára vonatkozó döntéseknél a tehetetlenségi tartomány igen nagy. Leibenstein elméletét igazolja, hogy Németországban a termékenység, a bismarcki szociálpolitika (Dickmann, 2003) bevezetésével közel egyidőben kezdett el csökkenni. Németországban, 1883-ban törvényt hoztak a betegbiztosításról, és 1884-ben ezt kiegészítették a teljes körű balesetbiztosítással, majd az 1889-ben bevezetett

rokkantsági és öregségi biztosítás tette teljessé a társadalombiztosítási rendszert. Ez időtől fogva a szülők számára már nem volt szükséges a gyermekkel bebiztosítani az időskori anyagi jólétet.

A Chicagói Iskola termékenységi elmélete

A Chicagói Iskola³ tagjai különböző matematikai modellekkel írták le a gyermekszámra vonatkozó összefüggéseket. A jövedelem és a termékenység kapcsolatára vonatkozó empirikus szabályszerűség megválaszolására törekedtek. Véleményük szerint a gyermekeknek nemcsak a száma, hanem a minősége is számít. A gyermek „minőségébe” való beruházás nagysága és a gyermekek száma közötti negatív összefüggés a növekvő jövedelmek mellett is a csökkenő termékenységet magyarázza. Egyik legfontosabb következtetésük az volt, hogy a férj életkeresete pozitív, a feleségé viszont negatív kapcsolatban áll a termékenységgel, és a magas iskolai végzettségű feleség a nagyobb gyermekszám helyett inkább a kevesebb számú gyermek minőségi nevelését preferálja. A szellemi foglalkozásúak termékenysége a legtöbb országban lényegesen alacsonyabb volt a parasztágénál, ugyanis a születéskorlátozás módszereit először mindenütt a szellemi foglalkozásúak alkalmazták. Ennek részben az is a magyarázata, hogy a gyermekek felnevelése, iskoláztatása ezekben a családokban okozta a legnagyobb költségeket, itt gátolta leginkább a kívánt életszínvonal elérését.

A magyarországi termékenység alakulásának neoklasszikus magyarázata

A kortárs magyar nők termékenységének alakulását a neoklasszikus közgazdaságtan elmélete segítségével érthetjük meg leginkább. Az elmélet művelői szerint az érték a fogyasztó szubjektív értékítélete, azt fejezi ki, hogy mennyire van a szükségleteinek kielégítésében valamely jószágfajta egy-egy egységére utalva. A fogyasztó hajlandó a jószágokat egymással helyettesíteni, és jobban kedveli a többféle jószágot együtt, mint a specializált fogyasztást. Egy jószág fogyasztását egyoldalúan növelve a hasznosságérzetének javulása egyre kisebb mértékű lesz.

A családok a gyermekvállalásnál is a hagyományok, és az értékítéletek alapján döntenek, választásaikban racionálisak, és következetesek, szándékuk a boldogságuk, és meglegedettségük maximalizálása. A szülőknek a gyermekek és a fogyasztási javak közötti választása is a határhaszon elmélettel magyarázható. A gyermekvállalás során meghatározó tényező a szűkösen rendelkezésre álló jövedelem, és a javak beszerzési költsége.

³ Új háztartás-gazdaságtannak is szokták nevezni. Fő képviselője Gary S. és Becker voltak.

A neoklasszikusok álláspontjai és a magyarországi termékenység jellemzői napjainkban⁴

<i>Közgazdasági kérdés</i>	<i>Neoklasszikusok álláspontja</i>	<i>Termékenységi magatartás jellemzői</i>
A gazdasági jelenségek alapja	Az elvont individuum szubjektív viszonya saját, adottnak feltételezett szükségleteihez.	A gyermekszám általában tudatos, egyéni, családi választás tárgya. Hatékony születéskorlátozási technikák állnak rendelkezésre.
A gazdasági működés hajtóereje	Az elszigetelt individuumok törekvése saját szubjektív megelégedettségük maximális növelésére.	A gyermek egy speciális jószág, mely hasznosságokat (örömekeket), és ráfordításokat testesít meg.
A gazdasági magatartás jellemzője	A természet adta racionalitás által vezérelt és pszichés adottságokon nyugszik.	A családok racionálisan, szabadon döntenek a gyermekek számáról és a gyermekvállalás időpontjáról.
Gazdasági tranzakciók mércéje	Az adottnak tekintett egyéni ízlés, preferenciák által meghatározott szubjektív érték.	A gyermekvállalási magatartás változása összefüggésben van az individualizmus terjedésével, az egyéni érdekek érvényesítésére törekvő magatartásformák térnyerésével.
A mérés módja	Határelv alapján	A szülők minden egyes gyermek vállalása előtt mérlegelnek. A gyermekvállalás sorrendjében sem a hasznok, sem a költségek nem azonosak.
Gazdasági dinamika tényezői	Az idealizált (keresleti-kínálati) egyensúlyhoz való automatikus visszatérés.	A II. vh. után megállt a befejezett termékenység hosszú idő óta tartó csökkenő irányzata. Az 1960 –as évek elején született generációk befejezett termékenysége 30 évre visszamenőleg a legmagasabb.

A gyermekvállalással együtt járó legfontosabb haszontényezők:

- a szülői létből származó örömekek
- biztonsági haszon (idős korban anyagi és szociális támasz)
- szociális jövedelmek
- a fogamzásgátlás terheinek és költségeinek elmaradása

A gyermek vállalásával együtt járó legfontosabb áldozatok:

- a nevelés költségei
- a gyermekgondozás miatt elmaradt jövedelmek
- a gyermekneveléssel együtt járó korlátok

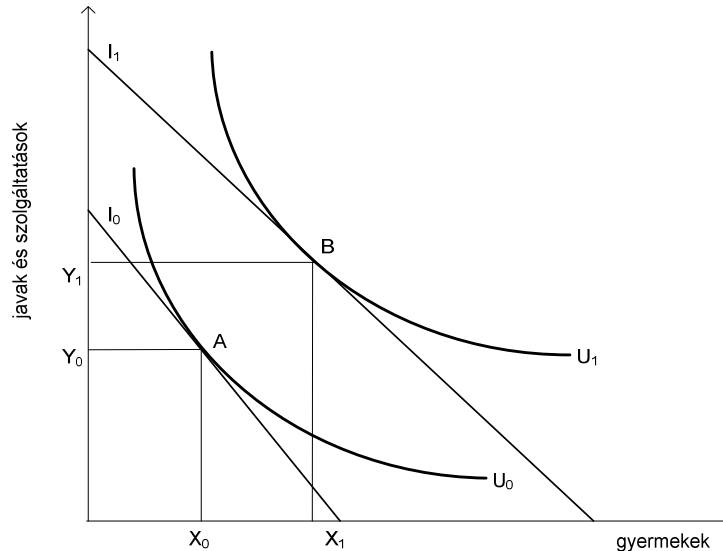
Mivel a gyermekvállalással járó költségek, és a szociális juttatások mértéke, illetve a család jövedelméhez viszonyított aránya társadalmi rétegenként nagyon eltérőek, más-más termékenységi magatartás jellemzi a különböző rétegeket.

Amennyiben egy mélyszegénységben élő, munkanélküliséggel sújtott család újabb gyermeket vállal, a szociálpolitikai támogatásoknak köszönhetően a rendelkezésre álló jövedelme I_0 -ról I_1 -re nő, és mivel a magasabb paritású gyermek átlagos nevelési költségei elmaradnak az idősebb testvérénél, megváltoznak az árarányok is. Ekkor már nem az *A* pont, hanem a *B* pont képviseli az „optimális

⁴ A táblázat első két oszlopa Nagy Aladár (1997): Az 'értelmező közgazdaságtan' (Interpretive Economics) alapjai (Miskolci Egyetemi Kiadó) 19. o., a harmadik oszlop pedig saját kiegészítés.

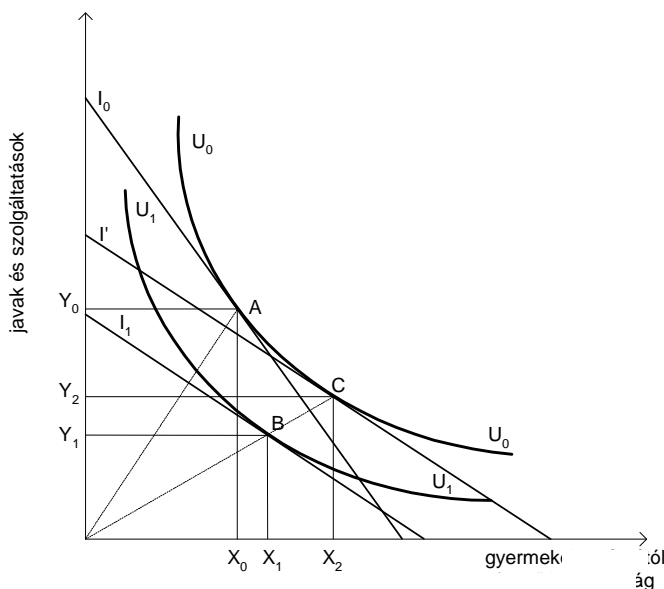
jószághoz kombinációt”. Ekkor a család helyzete javul, hiszen ez a „jószághoz” egy magasabb hasznosságot képviselő közömbösségi görbén található.

1. ábra. Határhaszon elmélet szemléltetése mélyszegénységben élő, munkanélküli családok gyermekvállalása esetén

Egy átlagjövedelmű, aktív család esetében viszont az új családtag érkezésekor, ha a szociálpolitikai támogatások nem kompenzálják az anya gyermekvállalással járó kieső keresetét, a család rendelkezésre álló jövedelme I_0 -ról I_1 -re csökken. Láthatjuk, hogy a család helyzete romlik, hiszen a most kapott optimális jószághoz kombinációt jelentő B pont egy alacsonyabb hasznosságot képviselő közömbösségi görbén található. A fentiekből adódik a kérdés, hogy mely esetben nem romlana a család helyzete? Hicksi értelmezésben a család reáljövedelme akkor nem változik, ha meg tud maradni az eredeti hasznossági szinten (Koppányi, 1993:72). Ezt a pontot a C pont jelentené, ha a család jövedelemcsökkenése nem haladhatná meg az $I_0 - I'$ értéket, tehát ha a szociálpolitika $I' - I_1$ támogatással csökkentené a családok gyermekvállalással kapcsolatos terheit, és ekkor a C ponthoz tartozó gyermekszám még a B ponthoz tartozót meg is haladná. Mivel a megszületendő gyermekek az egész társadalom számára jelentenek hasznos jószághoz, ugyanis ők lesznek a következő generációk adófizetői, mindenképpen hozzá kell járulni a nevelési költségeik kompenzálásához.

2. ábra Határhaszon elmélet szemléltetése átlagos jövedelmű családok gyermekvállalása esetén

A támogatások megállapításánál mindenképpen figyelembe kell venni, hogy a támogatás mértéke csak a költségeket, illetve az elmaradó anyagi haszon egy részét kompenzálja, ne pedig a megélhetési, jövedelemforrást jelentő gyermekek számát növelje.

Összefoglalás

A népesedéstudéleteknél megkülönböztethetjük az extenzív és a restriktív népesedéstudéleteket. Az expanzív népesedéstudélet a népességnövekedést kedvezőnek tekinti. Ezt vallották a merkantilisták, a fiziokraták. Ezért gyermekvállalást ösztönző adókedvezményeket vezetnek be.

A restriktív népesedéstudéletek alapgondolata az, hogy egy adott területen a természeti és gazdasági erőforrásokat figyelembe véve stabilizálni kell a népesség számát. Ez a szemléletmód abból indul ki, hogy a népességszám és az erőforrások közötti ésszerű arány megbomlása hátrányos következményekkel jár. A népességszám korlátozásának szükségességét hirdető elméletek közül Malthus elmélete keltette a legnagyobb hatást.

A neoklasszikusok a népesedés tanulmányozásából azt a következtetést vonták le, hogy az emberi megnyilvánulások nem ösztönösek, hanem racionális cselekedetek. A kortárs magyar nők termékenységének alakulását a neoklasszikus közgazdaságtan elmélete segítségével érthetjük meg leginkább. Mivel a gyermekvállalással járó költségek, és a szociális juttatások mértéke, illetve a család jövedelméhez viszonyított aránya társadalmi rétegenként nagyon eltérőek, ezért más-más termékenységi magatartás jellemzi a különböző társadalmi rétegeket. Mivel a megszületendő gyermekek az egész társadalom számára jelentenek hasznos jószágot, ugyanis ők lesznek a következő generációk adófizetői, mindenképpen hozzá kell járulni a nevelési költségeik kompenzálásához. Ugyanakkor a támogatások megállapításánál mindenképpen figyelembe kell venni, hogy a támogatás mértéke csak a költségeket, illetve az elmaradó anyagi haszon egy részét

kompenzálja, ne pedig a megélhetési, jövedelemforrást jelentő gyermekek számát növelje.

Irodalomjegyzék

- ANDORKA Rudolf (1987): *Gyermekszám a fejlett országokban*. Budapest: Gondolat.
- DICKMANN, N. (2003): Demographischer Wandel – Geburtenraten im Internationalen Vergleich. *IW-Trends*, 30 (1), 45-57.
- HELLER Farkas (1937): *Közgazdasági lexikon*. Budapest: Grill Károly Könyvkiadó Vállalat.
- KOPÁNYI Mihály (1993): *Mikroökonómia*. Budapest: Aula.
- NAGY Aladár: (1997) *Az „Értelmező közgazdaságtan” alapjai*. Miskolc: Miskolci Egyetem.
- ŐRI Péter (2003): A demográfiai viselkedés mintái a 18. században KSH NKI
- POLÓNYI István (2002): *Az oktatás gazdaságtana* Osiris Kiadó Budapest
- ROBINSON, W. C. (1997): The economic theory of fertility over three decades. *Population Studies*, (1), 63-74.
- SAMUELSON, P., & NORDHAUS, W. (1992): *Közgazdaságtan III. Alkalmazott közgazdaságtan a mai világban*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- SEMLYÉN István (1982): *Népességgrobbanás – egyke*. Bukarest: Kriterion.